

IVANA KOLÁŘOVÁ

JAZYKOVÁ SITUACE V KNIHÁCH MARIE KUBÁTOVÉ Z 90. LET

Dvě knihy Marie Kubátové z 90. let, autobiograficky laděný *Obchod iluzemi* (1992) a sbírka tří povídek *Zpověď ježibaby* (1995),¹ ukazují práci s prostředky různých útvarů národního jazyka strukturních (obecné češtiny, nářečí a nadnářečí) i nestrukturních (profesní mluvy, slangů), s prostředky z různých stylových vrstev (vedle umělecké také z vrstvy odborné a prostě sdělovací). M. Kubátová vytváří literární obraz dobové jazykové situace v Podkrkonoší (česko-německý bilingvismus, užívání prvků východočeského dialektu) v 19. století (*Z herbáře botaničky v krinolině*) a v první polovině 20. století (*Obchod iluzemi*) a obraz jazykové komunikace v určitých sociálních skupinách a v profesním prostředí (zejména ve farmacii, popř. v botanice).

Hlavní děj *Obchodu iluzemi* je zasazen do 20. a 30. let 20. století a do období krátce po 2. světové válce. Vypravěčka (děvčátko, později dospívající dívka a žena) prožívá dětství v Podkrkonoší s rodinou – tatínkem, nepříliš úspěšným obchodníkem (Jan Kutina), maminkou (Jan Kutina) – magistrou farmacie a také spisovatelkou (Amálie Kutinová),² bratrem Kulíškem, dvěma pratetičkami (jsou pojmenovány jako Mladší pratetička a Starší pratetička). Již od dětství si uvědomuje rozdíly mezi tím, jak mluví lidé v jejím okolí (srov. texty 1, 2), a tím, jak někdy hovoří její maminka se svou sestrou a švagrem nebo s lidmi, kteří přijeli z východní Moravy (texty 3, 4):

(1) „*Jeniku, včil sa vrať od Krakova i od Mazurských jezer domů a taky se jednou podívej, čeho se bojí vlastní dítě!*“

„*Ale já jsem byl s dětmi přece na procházce,*“ *divil se tatínek.*³

¹ M. KUBÁTOVÁ, *Obchod iluzemi*, Praha 1992; *Z herbáře botaničky v krinolině*, in: *Zpověď ježibaby*, Žďár nad Sázavou 1995, s. 19-79.

² Na základě těchto údajů můžeme poznat, že dětskou vypravěčkou je sama autorka.

³ M. KUBÁTOVÁ, *Obchod iluzemi*, Praha 1992, s. 56. Z tohoto díla jsou citovány texty (2) – (16). U každého z nich bude dále přímo v textu uváděn název knihy a stránka, z níž je citováno.

(2) *I přioděla jsem svou panímámu zevní nálepkou „šeterná dontouka“ a takto maskovanou jsem si ji začarovala na papír: V poudačce Vo šeterný Dontouce si přijde pro její lakotu čert s pytle. Moje maminka mi k tomu psaní nahlédala přes rameno a špitála mi rady: A teď si představ, že stojí čert s pytle na prahu vaší chalupy. Jakkak by ho panímáma přivítala? Marš mi votad! Bude mi rohatej špinavejma pazourama šáborovat po vyderbaný podlaze a dělat po sjetnici sazema prasečinu! (Obchod iluzemi, s. 196)*

(3) *Balík s proroky stál blízko u stolu a já jsme zatáhla za provaz, jímž byli spoutaní, abych se na ně podívala. Balík se převrátil a paní se lekla.*

„Ah bože, ona tu sedí dcérečka,“ povídala, když se vzpamatovala. To už přiběhli na ten rámus i otec a maminka.

„Tož to máte, pravda, čipernú dcérečku,“ povídala cizí paní a moje maminka k ní vztáhla ruce.

„Vítajte,“ řekla té cizí paní takovou trošičku jinou řečí, než jakou jsme mluvili my doma. „Paní je z Moravy, pravda? A hádám, od Klobúk?“

Pak se s maminkou objaly. (Obchod iluzemi, s. 14)

(4) *„Malči, ozkúšaj si hen tento můj nový klobúk.“ Klobouk model „Marie Majerová“ putoval z hlavy na hlavu, a když dostatečně vtiskl na zrcadlo visící nad veškostnem mých pratetiček otisk Paříže, řekla teta Gabra mamince Málince: „Ty, Malčo, ten klobúk je kunstštyk vaší paní Plavcověj pro tvoju hlavu, ale že ti prám neseďel akorát, tož jsi mi ho věnovala.“*

„Ale Gabro, však to tak nebylo!“

„Pro mého muža to tak mosí být. Za svět sa nesmí Věna dozvědět, co plpáčisko stálo!“ (Obchod iluzemi, s. 59–60)

Vztah matky a dítěte k východomoravské mluvě je zpočátku odlišný: maminka Amálie je šťastná, když na ni cizí paní promluví řečí, kterou ona slychala ve svém dětství. Dítě si ve stejné chvíli uvědomí, že „maminka přišla odjinud“, její řeč je pro ně „jiná“, „cizí“, vzbuzuje u něj dětský strach, že by se maminka mohla sama vrátit do krajů svého dětství:

(5) *„Kdy já už neslyšela říct slovo dcérečka,“ povídala moje maminka a já jsem se začala bát, že se rozestoupí stěna a maminka mi odejde tam, kde místo „holčička“ říkají „dcérečka“. Maminka byla odjinud, já jsem to vždycky věděla, že k nám přišla má maminka odjinud a že mi tam zase zmizí. Chytla jsem se maminky za ruku, že tam odejdu s ní. Maminka ale potřebovala mít ruku volnou, protože chtěla té paní pomoci vybalit balík. (Obchod iluzemi, s. 18)*

Vztah dětské vypravěčky k východomoravské mluvě a ke kraji maminčina dětství se změní, když jí maminka postupně vypráví o svém dětství, o štítenské škole, o Gabře a Málince – cizí jazyk se pro dítě stane jazykem „gabromálinkovským“, jazykem „gabromálinkovských pohádek“:

(6) *Chodily jsme s maminkou hledat trávu za rasovnu. Šlo se tam kolem lomu, tam vždycky někdo tloukl koně, a pak byla kolonka, baráčky z vagónů, a teprve za ní a za psím popravištěm byla první mez a tráva. Tam jsme s maminkou usedly, maminka vydala z tašky obrázky z kloboukové krabice a začala vyprávět jazykem odjinud o Idynce, o Valčince, o Ludvičce, o Gabře a o Málince a o štítenské škole. Gabra s Málinkou byly na veliké fotografii nejmenší, byly to malinké holčičky jako já a v maminčiných pohádkách jsem si s nimi hrála. Půjčovaly mi svůj potůček Járek, který tekl za plotem štítenské zahrady, a v maminčiných pohádkách to byly moje dvě kamarádky. Když slunce zacházelo za rasovnu, vracely jsme se s maminkou domů. A já už jsem se doma pak nebála, že mi maminka uteče. Strach, že se jednoho dne rozestoupí zeď se zlacenými růžemi a maminka mi otvorem projde do neznáma, pomínil, protože ta místa, kam může utéci moje maminka, jsem už znala. Maminka mohla utéci jen do kloboukové krabice, zmenšit se na malou Málinku, a já tam vlezu za ní a budeme si spolu hrát. Až nás pratetky dopálají, utečem tam spolu.*

A začala jsem rozumět, že pohádky, které spí v regálech s krabicemi, jsou tatínkovy pohádky a maminka k nim patří jenom tak, jako děti patří do školy a velcí do práce. Ale ty pohádky, které jsou opravdu maminčiny a které má pro radost, ty chodí spát do staré krabice od klobouků. (Obchod iluzemi, s. 23)

(7) *Tetce Grgálověj za dvě šestky pendreku proti dušnosti, starému Šebákovi za šestku drátu, Veruně od starosty zaječí sádlo na porubaný palec od nožiska, Miklíčkem z haptéky neco pro dojení kravám, na faru klobúk cukru, školní babičce dochtora... Toto je školní babička, tvoja prababička, vidíš? (Obchod iluzemi, s. 21)*

(8) *Na scénu se odkudsi snesla maminka, vzala pratetičce vařečku z ruky, sama ji podala tatínkovi a řekla jazykem gabromálinkovských pohádek: „Uvaž na hen tento kuchyňský inštrument panilu a daj mi to k svátku místo pugéta. Velice tá o to prosím, Jeníku, lebo nechcu a ani nemožu dopustit, abys byl svým děckám za strašáka.“ (Obchod s iluzemi, s. 56)*

V některých pasážích se prolíná několik útvarů národního jazyka i několika jazyků, zejména češtiny (spisovné hovorové i obecné) a zkomolené němčiny:

(9) *„A já dobrák jej třetím rokem kryju před vafndýnstem, přimlouvám se u přítelne na militérkomandu a tři roky z něj dělám štátskripla.“ (Obchod iluzemi, s. 88)*

(10) „A přece mě odtamtud vytáhli a rovnou do marškumpačky. Potřebovali jednoho do počtu za montáž, co měl befund na voči. Dva s bajonetem mě vedli z arestu k nádraží a těm jsem s pomocí všech svatých a vašeho jekoráku pláchl.“ (Obchod iluzemi, s. 98)

(11) Ing. Kutina točil rozpačitě tvrdým kloboukem. „Nebyl jsem uznán frontdýnstauglich,“ omlouval se Švarcovi na místě všech, kdo trpěli víc než on. „Protloukl jsem válku v technickádru.“ (Obchod iluzemi, s. 105)

(12) „Byl po fajruntě eště v Jilemnici přivízt máti ten marcipán,“ doložil hospodář. „Student, a za nůši se nestydí. To ho šlechtí.“ (Obchod iluzemi, s. 121)

Odlišnou vypravěčskou perspektivu má vložená kapitola *Přítběh od labutího jezera*. Objektivní vypravěč líčí úsek ze života Amálie Tauberové-Kutinové. Soustředí se na první roky její lékárenské praxe. Charakter lékárenského prostředí postihuje M. Kubátová užíváním latinských termínů (*sustament fructus carvi*, *herba maioranae*, *herba*) a výrazů nespisovných (profesionalismů, slangových prvků): za ty bychom mohli považovat slova *ajbišák* = *ajbišový sirup* (*ajbiš* – obecně český výraz německého původu pro *ibišek*)⁴, *rajbšál* (zřejmě zbytek prášku na dně nádoby; pravděpodobně jde o výraz německého původu), *štaggefěsy* (speciální nádoby). Nechybějí tzv. lidové názvy nemocí – *gicht* (z němčiny; dnes obecně české a již zřídka se vyskytující pojmenování nemoci *dna*, *hostec*)⁵, *nádcha* (nachlazení, silná rýma, kožní vyrážka na rtech)⁶, *oustřele* (*ústřele*; nářeční výraz pro loupavou bolest)⁷:

(13) „...a pak něco pro iluzi, *korrigens chuti a vůně*. *Fructus carvi*, to je támhleta piksla nahoře, a *herba maioranae*, to je v šuplíku vepředu mezi herbami.“ (Obchod iluzemi, s. 85)

Některé nespisovné výrazy bychom mohli považovat za prostředek odlišující řeč již zkušeného praktikanta Josefa Švarce od řeči nezkušené studentky – začátečnice. Řada z nich má německý původ a odráží dobu, v níž Amálie do lékárenského prostředí vstupuje (1. světová válka):

(14) *Mladík se uklonil*: „*Sustentant farmacie Josef Švarc, váš nejbližší nadřízený. Něco jako frajtr*.“ „*Amálie Tauberová. Mám nastoupit do lékárenské praxe*“ (s. 80); „*Kdyby něco zbylo od mastí, tak na to jsou dva štaggefěsy*.“ (Obchod iluzemi, s. 82)

⁴ *Slovník spisovného jazyka českého* (dále citován jako SSJČ) I, Praha 1989, s. 14.

⁵ *Příruční slovník jazyka českého* (dále citován jako PSJČ) I, Praha 1935-38, s. 790; SSJČ I, Praha 1989, s. 542.

⁶ PSJČ II, Praha 1937-1938, s. 40; SSJČ III, s. 181.

⁷ SSJČ VI, s. 381.

(15) „*Pane na nebi, sextu vyšla a neví, co jsou to věhlasné Universum prášky! To jsou prášky na všechny neduhy, zuby, gicht, nádchu a oustřeje, k dostání jen u nás a v Americe, tuhle v piksele je na ně zaděláno. Jak něco zbyde, každý rajbšál tam vyklepete, vytrěte kartou, co snad ulpělo na stěnách.*“ (*Obchod iluzemi*, s. 82)

(16) „...osladil jsem vám lípák dvěma lžícemi ajbišáku.“ (*Obchod iluzemi*, s. 93).

Jazykově pestré prostředí je vykresleno i v jednom z nejnovějších děl M. Kubátové – v povídce *Z herbáře botaničky v krinolíně* (1995). Příběh paní lékárníkové Josefiny Káblíkové se odehrává v 19. století opět v Podkrkonoší. V povídce se uplatňují nejen nářeční jevy Podkrkonoší (*douka, broulí* – s. 21, 22; *důčiště zatračtilý* – s. 34), ale také výrazy dokreslující obraz dvojjazyčného prostředí, srov.: *Majngot, to je den!* (...) *vystrčila frojlajn Josefinku za dveře* (s. 22); „*Když si hraje-me na krancjégyra a pašeráky.*“ (s.22); *Bakfiš zatračtilej.* (s. 24); „*Nenapijeme se? Líp se pak domluvíme, v čem je des Pudels Kern* (s. 31). O tom, že k postižení atmosféry prostředí je užito mluvy charakteristické pro příslušné sociální vrstvy, vypovídá autorka explicitně: „Ač slečna z německé rodiny, znala českou řeč služek a pohůnků, s jejichž dětmi si hrávala, než přišla do domu mamsel. Ale na pašerácký chodník se neuměla domluvit německy ani česky“ (*Z herbáře botaničky v krinolíně*, s. 22).⁸

V řeči kuchařek a služebných se objevují jazykové rysy rozšířené po celém území Čech (zastaralé označení lavice *škamna*, nespisovný výraz *barák*, obraty *vykrouť si krk, praštil se přes kapsu*), popř. i slova, která by mohla být považována za vulgarismy (*vykvetlík, starý krásky, kokrhel*). Mluvu sociálních skupin reprezentuje vyjadřování kuchařky Rézi (srov. texty 17–21) a chlapce Zeflika (srov. texty 22–24), ve které se objevují i zkomolené výrazy německé (*krancák, krancjégr*):

(17) „*Jak se přehoupne dvacítko, je holka vykvetlík, dobrej na bál Leseverajnu mezi starý krásky.*“ (*Z herbáře botaničky v krinolíně*, s. 28)

(18) „*Zatracený vokno,*“ *vzdychla kuchařka.* „*Patřilo převěsit přes vokno firhaňky, nebo si Pelcáně vykrouť krk.*“ (*Z herbáře botaničky v krinolíně*, s. 33)

(19) „... *A nemůže odříct panu Regenschorimu. Vybral si ho ve školních škamnách, vycvičil pro kůr i pro bály.*“ (*Z herbáře botaničky v krinolíně*, s. 35)

(20) „*Pán se praštil přes kapsu, když tenhle kokrhel přivezl Josefince až z Prahy.*“ (*Z herbáře botaničky v krinolíně*, s. 39)

(21) „*Už aby byl študyjós z baráku.*“ (*Z herbáře botaničky v krinolíně*, s. 49)

⁸ M. KUBÁTOVÁ, *Z herbáře botaničky v krinolíně*, in: *Zpověď ježibaby*, Žďár nad Sázavou 1995. Texty (17) – (32) jsou citovány z tohoto díla. Za každým je vždy uveden jeho název a stránka, z níž je citováno.

(22) „Když si hrajeme na krancjégry a pašeráky, krancjégři honí pašeráky, to je jako na honičku a schovávanou dohromady.“ (Z herbáře botaničky v krinolině, s. 22–23)

(23) „Nemohla bys se plížit. Přišla bys prasecky zamazaná.“ (Z herbáře botaničky v krinolině, s. 23)

(24) I chlapci se chtělo zahalekat nahlas. Bujarost z něho vyrazila vítěznou píseň pašeráckých chodníčků: „Běžela baba s cukerinem k Francitóli/schovala se před krancákem do stodoly.“ (Z herbáře botaničky v krinolině, s. 24)

„Nekonvenční“ vyjadřování, neodpovídající představám o mluvě vyšší sociálních vrstev, se projevuje i u Josefiny Káblíkové (srov. výrazy *hergot*, *kvrdlík* v *kucmochu*, *jak vidle* v *hnoji*, *střapáci*):

(25) „...tak hergot, sedněte si a nestůjte tu jak kvrdlík v kucmochu – tak by to řekla Rézi. Podle Zeflíka jak vidle v hnoji.“ (Z herbáře botaničky v krinolině, s. 56)

(26) „Mužský jsou plemeno uminutý,“ řekla paní Josefína nad šálkem kávy. „Jak vysoko se chtějí, Václave, šplhat za těmi jejich lišejníky? Přemejšlím, jaký si na to mám about boty.“ (Z herbáře botaničky v krinolině, s. 57)

(27) „A teď posvačíme v saloně.“ Káblíková vstala a pohladila mladíka mateřskou dlaní.

„Ty jestrábníky nám daly střapáci.“ (Z herbáře botaničky v krinolině, s. 57)

Také v této povídce hraje důležitou úlohu profesní prostředí lékárenské. Důležitým faktorem je právě skutečnost, že v 19. století se vedle původní latinské botanické a lékárnické terminologie začínají v těchto oborech prosazovat slova česká:

(28) „Kvete mléčivec,“ řekl lékárník své paní. „Všechno i v přírodě je nutno klasifikovat, pojmenovat, zařadit. *Cicerbita alpina*. Celá rostlina roní mléko. Odtud její pojmenování v českém jazyce. Vytvořil je v duchu českého lidového názvosloví Jan Svatopluk Presl.“ (Z herbáře botaničky v krinolině, s. 41)

Téma povídky dokresluje názvy jednotlivých kapitol, pro které autorka zvolila původní latinská jména léčivých rostlin, spojená označením jejich naleziště, srov.: *Lilium martagon*, *lokalita na Jankově kopci*, *L. P. 1800* (s. 25); *Amarylis – hippeastrum hybridum*, *v babiččině pokoji v květináči*, *L. P. 1806* (s. 27). Někdy je k latinskému připojen i název český: *Cicerbita alpina* – *mléčivec alpský*, *lemovka cesty od Černého Dolu k Jánským Lázním*, *L. P. 1812* (s. 39). Slova českého původu střídá s výrazy latinskými lékárník Káblík; manžel „botaničky v krinolině“, a to při popisování činnosti v třebíčské lékárně a ve chvíli, v níž ukazuje svoji lékárnu Josefině – botaničce v krinolině (např. *ad oculos*, *magistra liter*, *mixture*, *tinctura castorei*, *oficina*

– pojmenování pracovní místnosti nejen ve farmacii).⁹ České termíny označují v Káblíkových promluvách lékárenské a chemické nádoby – *křivule*¹⁰, pracovní prostředky – *pilulkovnice* (nástroj na výrobu pilulek)¹¹. K těm přistupuje již v 19. století známý, dnes slangový výraz *tára* (pracovní stůl lékárníka; jde o slovo italského původu)¹². Tuto stylovou charakteristiku bychom mohli připsat i pojmenování *pidilahvičky*, nespisovným výrazům univerbizovaným *materiálka* (pravděpodobně *sklad zásob, sklad materiálu*), *slejvačky* (zřejmě léčiva připravovaná sléváním kapalin do hromady) a *standgefésy*:

(29) „V třebečské lékárně nebyly řádně cejchovány váhy. Odmítl jsem s oněmi váhami pracovat. A mixtury, připravované magistra liter podle lékařského předpisu, se praktikovaly ad oculos, ač váhové a objemové jednotky nejsou totožné. Takzvané slejvačky se odbývaly bez vážení.“ (Z herbáře botaničky v krinolíně, s. 31–32)

(30) „To je pravda, že jsem při prohlídce zásob v materiálce praštil o táru lahvičkou s tincturou castorei.“ (Z herbáře botaničky v krinolíně, s. 32)

(31) „Lékařenskou oficínu znáte.“ Oltářům podobné police chovaly v černožlaltých i běločerných standgefésích dobroděžné tajemno v latině. (Z herbáře botaničky v krinolíně, s. 37)

(32) Za těžkou draperií se rozsvětlo: tu svítila běl mramoru a kachlíků po zdech, běl polic, průhled širokými okny do zeleně a světlo zapadajícího slunce hrálo duhově po skleněných lahvičkách, baňkách, křivulích a válcích i po špalíru zkumavek ve stojanu. Lékárník ukázal rukou, vězící ještě v ženichovském kabátě, ke skříni s pidilahvičkami. (Z herbáře botaničky v krinolíně, s. 37)

V obou i ve svých starších prózách využívá M. Kubátová jednak znalosti jazykové situace v příslušných geografických oblastech, jednak dokonalé znalosti vyjadřování v lékárenském prostředí, a to vyjadřování jak terminologického, tak profesní-slangového nejen současného, ale i ve starších obdobích. Jazyk jí tak slouží k postižení oblastního a v některých případech i dobového koloritu.

⁹ PSJČ III, Praha 1938–1940, s. 963.

¹⁰ PSJČ II, s. 417.

¹¹ PSJČ IV/část 1, Praha 1941–1943, s. 249.

¹² SSSJČ VI, s. 118; J. HUBÁČEK, *O českých slanzích*, Ostrava 1981, s. 115.